

ПОЗААУДИТОРНА РОБОТА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ

Л. С. Задворняк, orcid.org/0000-0002-8677-5813

Суспільна значущість проблеми розвитку громадянськості визначається потребою суспільства в соціальній активності студентів і необхідністю виховання в них якостей, що входять в поняття «громадянськість». У статті розкрито сутність і зміст понять «позааудиторна робота», «громадянськість»; обґрунтовано соціально-історичні передумови і теоретико-педагогічні аспекти розвитку громадянськості студентської молоді в процесі позааудиторної виховної роботи. Статтю присвячено актуальним питанням організації позааудиторної діяльності студентів педагогічних закладів вищої освіти, як засобу формування й розвитку в них громадянськості. Розглянуто основні форми та напрямки організації позааудиторної діяльності здобувачів вищої освіти, визначено її потенціал у формуванні громадянськості майбутніх педагогів.

Ключові слова: позааудиторна робота, громадянськість, громадянське виховання, патріотизм, професійна освіта, майбутні вчителі, студентська молодь, заклад вищої освіти.

EXTRACURRICULAR WORK AS A MEANS OF FORMATION CITIZENSHIP OF FUTURE TEACHERS

L. S. Zadvornyyak

Civic education of students, aimed at the development of citizenship as an integrative quality of personality, is one of the pressing problems of the modern Ukrainian state, which combines: internal freedom and respect for state power, love for the Motherland and desire for peace, self-esteem and discipline, manifestation of patriotic feelings and culture of interethnic communication. The social significance of the problem of citizenship development is determined by the need of society in the social activity of students and the need to educate them in the qualities included in the concept of "citizenship". The article reveals the essence and content of the concepts "extracurricular activities", "citizenship"; the socio-historical preconditions and theoretical and pedagogical aspects of the development of citizenship of student youth in the process of extracurricular educational work are substantiated. The article is devoted to topical issues of organization of extracurricular activities of students of pedagogical institutions of higher education as a means of formation and development of their citizenship. The main forms and directions of organization of extracurricular activities of higher education seekers are considered, its potential in the formation of citizenship of future teachers is determined. The process of educating a young person is carried out in various areas of his environment: family, school, team, media and more. They are designed to promote the development of the individual, involving him in civic values, which are revived in modern Ukrainian society by humanistic universal ideals of freedom, goodness, humanism, human dignity, citizenship and patriotism. Purposeful and effectively organized extracurricular activities have a huge potential for the formation of citizenship of future teachers through the development of their pedagogical and creative abilities, self-realization, self-expression and self-development. Various forms of extracurricular work have great potential for shaping the worldview of future teachers, as they unite those who have different interests, which creates conditions for their effective communication. Clearly organized extracurricular activities allow to create conditions for self-realization of students of a pedagogical institution of higher work. This is possible through their participation in various amateur activities, competitions, charity events, etc. The effectiveness of extracurricular activities to form a certain worldview of the younger generation using the potential of extracurricular activities is an integral component of the vocational education system.

Keywords: extracurricular work, citizenship, civic education, patriotism, professional education, future teachers, student youth, higher education institution.

Упродовж багатьох століть людство вирішувало проблеми: як стати хорошим громадянином і хорошою людиною, як подолати конфлікт між ними. Сучасне суспільство вже неможливо уявити без тих змін, які принесли з собою процеси, пов'язані, з одного боку, з глобалізацією, що уніфікує культуру сучасного людства, і, з іншого боку, з посиленням етнічної самобутності окремих народів. Усе це неминуче веде до наслідків, які є першопричиною формування в підростаючого покоління системи громадянських цінностей. Тим часом, ключову роль відіграє система освіти, покликана забезпечити ефективну реалізацію ціннісних пріоритетів патріотичного характеру підростаючому поколінню. Відомо, що будь-який заклад вищої освіти в сучасних умовах виступає в якості інституту соціальної трансляції громадянських цінностей, передаючи

вихованцям ставлення до національної культури і традицій, формуючи самобутність людей, забезпечуючи можливість користуватися всіма правами громадянина, гарантованими законами держави, а також розвиваючи готовність виконувати свій громадянський обов'язок. Для ефективної організації такої роботи важливим є наявність у педагога громадянської позиції, системи патріотичних цінностей, що включає знання історії України, громадянські якості і цивільні відносини особистості, вміння виділяти патріотичні та громадянські пріоритети в своїй діяльності і прагнення діяти на благо Батьківщини. У зв'язку з цим можна підкреслити, що ефективність діяльності педагогів в процесі формування громадянськості студентської молоді безпосередньо залежить від рівня сформованості даних цінностей у самих педагогів [9, с. 104].

Реалізація ідеї формування громадянськості в майбутніх учителів досить актуальна, так як пов'язана з розвитком професійної спрямованості особистості та підготовкою до впровадження технологій становлення громадянськості нового покоління українців. При цьому залучення студентів – майбутніх учителів до патріотичних цінностей буде результативним лише в процесі включення їх в різні види позааудиторної виховної діяльності патріотичного характеру. Адже заклади вищої освіти організують виховну роботу так, щоб сформувати особистість, здатну реалізовувати громадянську поведінку за умови знання законів права і моралі і отождолення себе з ними. Таким чином, в період навчання в вузі слід розвивати в кожного студента громадянські якості, що визначають міру його свободи, гуманності, духовності, життєтворчості. Це передбачає виховання високого рівня самосвідомості, самоповаги, власної гідності, незалежності суджень, здатності до орієнтації в світі духовних цінностей і життєвих ситуаціях, готовність приймати рішення і нести відповідальність за свої вчинки.

Виховання громадянина країни – одне з головних питань національного відродження. Питання громадянськості, патріотизму досліджувались у працях таких науковців, як: О. В'яземського, Я. Єршової, А. Козлової, В. Колеснікова, А. Кузіної, А. Лубського, П. Симонова та ін. У розробку проблеми виховання громадянськості в позааудиторній роботі вагомих результатів досягли такі дослідники: Р. Абдулов, С. Вітвицька, Н. Грищенко, Н. Дегтярева, М. Донченко, В. Завгородна, О. Кобрій, А. Марушкевич, О. Онопрієнко, І. Соколова, Г. Троцько, А. Ушаков та інші. Проведений аналіз досліджень з проблеми формування громадянськості у майбутніх учителів в процесі позааудиторної виховної роботи дозволяє виділити ряд протиріч між: суспільною значимістю процесу формування громадянськості у майбутніх педагогів і недостатньою розробленістю педагогічних умов реалізації даного процесу; об'єктивною потребою суспільства в педагогах, які володіють патріотичними цінностями і здатних формувати їх у підростаючого покоління, і недостатнім рівнем готовності майбутніх вчителів до аксіолого-орієнтованої діяльності; доцільністю включення студентів у творчу діяльність і недостатнім використанням потенціалу позааудиторної діяльності в процесі формування громадянськості у майбутніх педагогів.

Метою дослідження є формування громадянськості майбутніх учителів у процесі позааудиторної роботи.

Громадянське виховання студентів, спрямоване на розвиток громадянськості як інтегративної якості особистості, є однією з актуальних проблем сучасної української держави, що укладає в собі: внутрішню свободу і повагу до державної влади, любов до Батьківщини і прагнення до миру, почуття власної гідності і дисциплінованість, гармонійне прояв патріотичних почуттів і культури міжнаціонального спілкування.

Вироблені в суспільстві ідеї, норми, погляди і ідеали визначають, що для формування громадянської свідомості молодого покоління необхідна цілеспрямована педагогічна діяльність. При цьому важливо, щоб утверджені ідеали суспільства сприймалися особистістю як свої власні, сформовані громадянські погляди давали молодій людині можливість оцінювати соціальні явища і процеси, свої вчинки і дії з позиції інтересів суспільства. Здобуття Україною державного суверенітету поставило перед суспільством умову виховання громадянськості і патріотизму у підростаючого покоління. Адже громадянськість і патріотизм особливо важливі, так як вони об'єднують людей, допомагають будувати єдину, спрямовану в майбутнє країну. Пріоритетними завданнями системи освіти нашої країни являються: виховання громадянськості і патріотизму, любові до своєї Батьківщини, поваги до державних символів, шанування народних традицій, нетерпимості до будь-яких антиконституційних і антигромадських проявів; виховання особистості з активною громадянською позицією, вияв бажання брати участь в суспільно-політичному, економічному та культурному житті країни [10].

Результатом громадянського виховання є сформованість особистісної якості – громадянськості. Громадянськість як якість особистості передбачає і сутність громадянської самосвідомості особистості. У зв'язку з цим, необхідно глибоке теоретичне осмислення проблеми громадянського виховання підростаючого покоління, цілеспрямована робота по визначенню і реалізації умов для його патріотичного становлення [4, с. 77].

Поняття «громадянськість» – основа підготовки майбутнього фахівця будь-якої професійної спрямованості. За визначенням дослідниці І. Грабовської, громадянськість – це комплекс суб'єктивних якостей особистості, що виявляються у відносинах і діяльності людини при виконанні ним основних

соціально-рольових функцій: усвідомленої законослухняності, патріотичної відданості Батьківщині і захисту інтересів Вітчизни [6, с. 62]. За визначенням науковця І. Дзюби, громадянськість є пріоритетною цінністю, набуття якої дозволяє усвідомити людську гідність і досягти людської досконалості [7, с. 232].

Як один із ефективних шляхів вирішення проблеми формування почуттів громадянськості й патріотизму в сучасній студентській молоді в дослідженнях Г. Берченко розкрито теоретичні проблеми виховання громадянськості й духовності сучасної молоді [1, С. 84].

Студентський вік – період активного формування особистості, усвідомлення себе громадянином своєї країни. У зв'язку зі змінами в системі вітчизняної освіти назріла необхідність визначення теоретико-педагогічних підходів до формування громадянськості студентів, усвідомлення наявного в історичному аспекті соціального і педагогічного досвіду, розкриття перспектив та розвитку необхідних форм роботи. Суспільна значущість проблеми розвитку громадянськості студентів висока на сьогодні: для розвитку громадянського суспільства необхідно виховання в студентів якостей, що входять у поняття «громадянськість».

Питання розвитку громадянськості студентів складний і багатогранний. Це широка філософська, соціальна і педагогічна проблема. Історичний досвід демонструє, що студентство є найбільш інтелектуальною, творчо-розвиненою і прогресивною частиною молоді, найважливішим фактором політичного, економічного й духовного перетворення суспільства. Однак сьогодні громадянська пасивність студентства загрожує державі втратою цілого покоління повноцінних громадян, веде до обмеженості інтелектуальних інтересів, правового нігілізму, крайнього індивідуалізму, настороженого відношення до прийнятих законів, недбалості в їх дотриманні, відсутності впевненості в своїх діях як громадянина [8, с. 43].

Основна мета громадянського виховання студентів – домогтися, щоб висококваліфіковані спеціалісти педагогічної освіти були гідними громадянами своєї країни. Результатом громадянського виховання студентів повинна стати їхня готовність до здійснення прав і реалізації обов'язків громадянина.

Процес виховання молодого людини здійснюється в різних сферах його оточення: сім'я, навчальний заклад, колектив, засоби масової інформації тощо. Вони покликані сприяти розвитку особистості, залучаючи її до громадянських цінностей, які відроджуються в сучасному українському суспільстві гуманістичним загальнолюдським ідеалам свободи, добра, гуманізму, людської гідності, громадянськості й патріотизму. Зміст освіти в умовах модернізації та гуманізації українського суспільства висуває на перший план вироблення демократичної і гуманістичної позиції особистості, усвідомлення саморозвитку та самовдосконалення. У закладі вищої освіти проходить важливий, усвідомлений етап формування патріотичних цінностей молоді, і завдання педагогічного колективу закладу вищої освіти – не тільки дати професійні знання, а й допомогти молоді проявити свої здібності, дати можливість самоствердитися і виявити себе як особистість. У процесі навчання і виховання в закладі вищої освіти у студента поступово визначається коло потреб, інтересів, а також погляди, переконання, ідеали, які становлять його світогляд. При цьому студенти віддають перевагу тим видам діяльності, де вони можуть проявити свою індивідуальність, самостійну роботу і творчий підхід [2, с. 126].

У сучасних умовах позааудиторна робота студентів є одним із основних ланок системи патріотичного та громадянського виховання молоді. Разом з тим, незважаючи на значний виховний потенціал виховних заходів, необхідна постійна робота, спрямована на попередження впливу на молодь негативних соціальних умов, факторів, що протидіють цивільному й патріотичному вихованню молоді. Тому одним із найважливіших завдань педагогічного колективу стає завдання розробки наукового та методичного забезпечення процесу патріотичного виховання. Важливою умовою успішної реалізації такої програми є зміщення акцентів у патріотичному вихованні від традиційного й однакового до інноваційного та багатоплановому пошуку можливостей для більш повного прояву мотивації особистості до набуття національної та української ідентичності. В якості позитивних результатів, досягнутих у виховній роботі за останні роки, потрібно назвати створення умов для організації позааудиторної діяльності студентів, удосконалення системи управління цією діяльністю [13, с. 13].

Сьогодні вища школа вирішує проблеми вдосконалення форм, методів і засобів підготовки майбутніх педагогів. Для цього створюються і впроваджуються освітні технології, спрямовані на формування не лише професійної компетентності майбутніх фахівців на основі особистісно-орієнтованого підходу, а й на становлення їхніх патріотичних переконань. Величезним потенціалом для формування громадянськості майбутніх учителів шляхом розвитку їхніх педагогічних і творчих здібностей, самореалізації, самовираження й саморозвитку володіє цілеспрямовано й ефективно організована позааудиторна діяльність.

Аналіз наукової педагогічної літератури з цієї теми показали, що позааудиторна діяльність має великий потенціал для формування громадянськості майбутніх учителів. Позааудиторна діяльність не входить в зміст основної професійної освітньої програми. Її методи та форми організації визначаються запитом і особистими інтересами студентів. Однак наука і практика доводять, що позааудиторна діяльність має великий потенціал, будучи засобом виховання готовності до професійної діяльності, і в цілому сприяє більш

ефективному формуванню громадянськості майбутніх педагогів.

Л. Хомич у своєму дослідженні зазначає те, що позааудиторна діяльність – це час, що відводиться на самостійну роботу учнів, для відвідування різних культурно-масових, спортивних, гурткових, туристичних і інших занять [14, с. 352].

Л. Ніколенко дає наступне визначення поняттю «позааудиторна діяльність» – забезпечує розвиток професійно значущих властивостей і якостей особистості студентів. Учений також наголошує, що її не можна розглядати як сукупність епізодичних заходів, вона вимагає систематичної і цілеспрямованої організації. Науковець виділяє окремі напрями позааудиторної діяльності: духовно-моральне, естетичне, фізичне, трудове, професійно-орієнтоване [12, с. 22].

О. Медведєва пропонує використовувати для ефективної організації позааудиторної діяльності індивідуальні і колективні творчі справи, які повинні сприяти формуванню загального світогляду студента і поглибити його знання з окремих предметів [11, с. 9].

Позааудиторна діяльність – це активна діяльність студентів, яка проходить у позанавчальний час, але має тісний зв'язок з аудиторними заняттями і є частиною освітнього процесу. При цьому вона має свою специфіку і логіку побудови, виконує властиві тільки їй функції, її зміст реалізується за допомогою різноманітних форм, методів і засобів. Згідно думки науковця Г. Вашенко, форми позааудиторної діяльності бувають індивідуальні, масові та групові. Так, при індивідуальній формі роботи з окремими студентами за їхніми запитами з метою розвитку їхніх здібностей студент стає суб'єктом освіти. Групова форма, на відміну від індивідуальної, має певну організаційну структуру. Це пов'язано з тим, що група передбачає постійний склад учасників із загальними інтересами. До таких форм можна віднести різні види гуртків, клуби за інтересами, тренінги. Результат групової роботи складається з індивідуальних досягнень члена групи [3, с. 51].

Масові форми, найбільш часто використовувані на практиці, – предметні олімпіади; тематичні вікторини та конкурси; вечори художньої самодіяльності, які, як правило, готуються до певного свята; фестивалі тощо. Вона відрізняється від інших форм організації позааудиторної роботи тим, що відсутня чітка організаційна структура, так як для кожного заходу пишеться свій сценарій. Ще одна їхня особливість полягає в тому, що задіяні групи зі змінним складом.

За змістом організації позааудиторна діяльність ділиться на:

- змагальну (конкурси професійної майстерності, педагогічні ігри, олімпіади з предметів тощо);
- ЗМІ (газети або тематичні стінгазети, педагогічні бюлетні, виставки студентських робіт тощо);
- культурно-масову (свята, приурочені до певної дати, тематичні вечори);
- політико-масову (студентські форуми, молодіжні фестивалі, прес-конференції, телемости тощо).

Різнманітні форми позааудиторної роботи мають великий потенціал для формування світогляду майбутніх педагогів, так як в них об'єднуються ті, хто мають різні інтереси, що створює умови для їхньої ефективної комунікації. Чітко організована позааудиторна діяльність дозволяє створити умови для самореалізації студентів педагогічного закладу вищої роботи. Це можливо за допомогою їхньої участі в різних видах самодіяльності, конкурсах, благодійних акціях тощо. Ефективність позааудиторної діяльності по формуванню певного світобачення підростаючого покоління з використанням потенціалу позааудиторної діяльності – це невід'ємний компонент системи професійної освіти [5, с. 46].

Узагальнюючи досвід організації виховання громадянськості студентів в закладі вищої освіти, варто виділити основні напрямки роботи щодо підвищення його ефективності: оновлення змісту виховання за допомогою включення в нього подій, фактів, які відображають прояв патріотизму, громадянськості наших сучасників; розвиток масових організаційних форм включення студентської молоді в активну громадську роботу, що має громадянську і патріотичну спрямованість; розробка і впровадження нових, першочергово активних форм і методів виховання з урахуванням нової ментальності студентської молоді; розробка програм психолого-педагогічної підтримки процесу громадянської освіти та патріотичного виховання студентів вузу.

Отже, варто зауважити, що студенти, які навчаються в закладах вищої освіти, добровільно беручи участь у позааудиторній роботі, демонструють свої життєві, культурні, професійні інтереси й наміри; прагнуть до досягнення високого рівня саморозвитку й професійного становлення. Метою позааудиторної роботи є формування у студентів соціально-значущих і професійно важливих якостей, що дозволять їм в майбутньому зайняти гідне місце в культурному авангарді суспільства.

Висновки. Будівництво громадянського суспільства, підготовка його активних членів – необхідна умова існування демократичної держави. Основною і найбільш активною силою такого будівництва виступає молоде покоління наших співгромадян. Однак, на жаль, у молодіжному середовищі продовжують посилюватися небезпечні для соціальної стабільності суспільства зростання бездуховності, зневага до правових і моральних норм, асоціальна поведінка, втрата соціального оптимізму тощо. Іншими словами, значна частина молоді перебуває зараз у відчуженні від суспільно-державного життя. Особливу тривогу викликають обставини, що свідчать про звуження можливостей для прояву молоддю соціальних і кар'єрних

устремлень, потреб у самореалізації. Тій частини молоді, яка не втратила моральних ідеалів, патріотичних почуттів, законслухняності, все важче протистояти негативному впливу середовища. Усе це вимагає усвідомлення необхідності проведення комплексу соціально-педагогічних для підготовки молоді до життєдіяльності в умовах зміцнення демократичної держави і громадянського суспільства.

Таким чином, позааудиторна діяльність як компонент системи професійної підготовки сприяє самореалізації студентів, формуванню професійно-педагогічної спрямованості, придбання необхідних знань, умінь і навичок, що в кінцевому підсумку призводить до досягнення випускниками педагогічного закладу вищої освіти високого рівня не лише професійної компетентності, а й формує таку важливу якість кожної особистості як громадянськість.

Література

1. Берченко Г. Громадянське суспільство: критерії та сучасне становище в Україні / Г. Берченко // Кроки до громадянського суспільства. Постмайданне громадянське суспільство України: уроки для країни та світу [Текст] : наук. альман. – Київ : УВКР, 2006. – 300 с.
2. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – №1. – С.124-129.
3. Ващенко Г. Виховний ідеал [Текст] / Г. Ващенко. – Полтава : Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
4. Вишневецький О. Сучасне українське виховання: Пед. нариси / О. Вишневецький. – Львів, 1996. – 235 с.
5. Вітвицька С.С. Організація виховного процесу у вищому навчальному закладі / С.С.Вітвицька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Житомир: ЖДУ, 2005. – Вип. 24. – С. 44–49.
6. Грабовська І. Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70.
7. Дзюба І. Між культурою і політикою / І. Дзюба. – Київ : Сфера, 1998. – 374 с.
8. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст / О. Забужко. – Київ : Факт, 1993. – 156 с.
9. Кремень В. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи) [Текст] / В. Кремень. – Київ : Грамота, 2003. – 214 с.
10. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Педагогічна газета. – 2000. – № 6 (72), червень. – 6 с.
11. Медведєва О.Р. Формування творчих умінь студентів у позааудиторній виховній роботі: автореф. дис. канд. пед. наук: спец.:13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / О.Р.Медведєва. – Харків, 2008. – 19 с.
12. Ніколенко Л.М. Поняття позааудиторної діяльності у соціально-педагогічному аспекті / Л.М.Ніколенко // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. – 2013. – № 1 (5). – С. 21–25
13. Сухомлинська О. Рефлексії про генезу духовності в контексті виховання на шляху до синтезу парадигм / О. Сухомлинська // Історико-педагогічний альманах. – Вип. 1. 2005. – С. 5-20.
14. Хомич Л.О. Взаємозв'язок процесів соціалізації і виховання особистості / Л.О.Хомич // Педагогічна і психологічна науки в Україні. – 2007. – Т. 5. – Київ : Педагогічна думка. – С. 350-356.

References

1. Berchenko H. Hromadianske suspilstvo: kryterii ta suchasne stanovishche v Ukraini / H. Berchenko // Kroky do hromadianskoho suspilstva. Postmaidanne hromadianske suspilstvo Ukrainy: uroky dlia krainy ta svitu [Tekst] : nauk. alman. – K. : UVKR, 2006. – 300 s.
2. Bekh I. D. Dukhovni tsinnosti v rozvytku osobystosti / I. D. Bekh // Pedahohika i psykhohiia. – 1997. – #1. – S.124-129.
3. Vashchenko H. Vykhovnyi ideal [Tekst] / H. Vashchenko. – Poltava : Poltavskiy visnyk, 1994. – 190 s.
4. Vyshnevskiy O. Suchasne ukrainske vykhovannia: Ped. narysy / O. Vyshnevskiy. – Lviv, 1996. – 235 s.
5. Vitvytska S.S. Orhanizatsiia vykhovnoho protsesu u vyshchomu navchalnomu zakladi / S.S.Vitvytska // Visnyk Zhytomyrskoho derzhavnogo universytetu imeni Ivana Franka. – Zhytomyr: ZhDU, 2005. – Vyp. 24. – S. 44–49.
6. Hrabovska I. Problema zasad doslidzhennia ukrainskoho mentalitetu ta natsionalnogo kharakteru / I. Hrabovska // Suchasnist. – 1998. – # 5. – S. 58–70.
7. Dziuba I. Mizh kulturoiu i politykoiu / I. Dziuba. – K : Sfera, 1998. – 374 s.
8. Zabuzhko O. Filosofiia ukrainskoi idei ta yevropeyskyi kontekst / O. Zabuzhko. – Kyiv : Fakt, 1993. – 156 s.
9. Kremen V. Osvita i nauka Ukrainy: shliakhy modernizatsii (Fakty, rozdumy, perspektyvy) [Tekst] / V. Kremen. – Kyiv : Hramota, 2003. – 214 s.
10. Kontseptsiia hromadianskoho vykhovannia osobystosti v umovakh rozvytku ukrainskoi derzhavnosti // Pedahohichna hazeta. – 2000. – # 6 (72), cherven. – 6 s.
11. Medvedieva O.R. Formuvannia tvorchykh umin studentiv u pozaaudytornii vykhovnii roboti: avtoref. dys. kand. ped. nauk: spets.:13.00.04 «Teoriia ta metodyka profesiinoi osvity» / O.R.Medvedieva. – Kharkiv, 2008. – 19 s.
12. Nikolenko L.M. Poniattia pozaaudytornoj diialnosti u sotsialno-pedahohichnomu aspekti / L.M.Nikolenko // Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu imeni Alfreda Nobelia. Serii «Pedahohika i psykhohiia». Pedahohichni nauky. – 2013. – # 1 (5). – S. 21–25
13. Sukhomlynska O. Refleksii pro henezu dukhovnosti v konteksti vykhovannia na shliakhu do syntezu paradyhm / O. Sukhomlynska // Istoryko-pedahohichniy almanakh. – Vyp. 1. 2005. – S. 5-20.
14. Khomych L.O. Vzaiemozviazok protsesiv sotsializatsii i vykhovannia osobystosti / L.O.Khomych // Pedahohichna i psykhohichna nauky v Ukraini. – 2007. – T. 5. – Kyiv : Pedahohichna dumka. – S. 350-356.